

Het wettelijke land en het werkelijke land: wetgeving en praktijk bij het houden van openbare markten in België in de 19de eeuw

Wouter RONSIJN

Abstract

This contribution explores the tension that existed in the nineteenth century in the Southern Netherlands between the liberal legislation and the principle that markets without official recognition were illegal. How did the authorities deal with that tension? The focus here is on ‘real’ markets: formal or informal gatherings of buyers and sellers for the purpose of trading commodities, often with a certain periodicity, sometimes in public, sometimes in private places. The first part goes through the restrictive rules on the establishment of such markets. The second part confronts these rules with the implications of the liberal decree d’Allarde, declaring the exercise of all professions free. Finally, the last part explores the legal means this ambiguous legal framework offered to act against illegal markets: markets being held without official recognition. This contribution shows that it mainly depended on local authorities whether such illegal markets could continue to exist.

INLEIDING

Eind juni of begin juli 1803 bezochten drie Oprokelaars de onderprefect van Oudenaarde. Voor Oprokel liep op dat moment de procedure om de zaterdagmarkt, die feitelijk al bestond, officieel te laten erkennen. De mannen vertelden de onderprefect dat de prefect van het Scheldepartement akkoord was om die markt voorlopig te laten doorgaan. De onderprefect hechtte geloof aan hun verhaal en besloot om de Rijkswacht nog niet naar Oprokel te sturen om er een einde te maken aan die markt, die op dat moment een onwettig bestaan leidde¹. In werkelijkheid had de prefect niets in die zin besloten, en hij herhaalde zijn opdracht aan de onderprefect om ervoor te zorgen dat die markt niet zou doorgaan².

Die niet-toegestane en dus onwettige markt in Oprokel bestond al enkele jaren, al ging ze eerder door op donderdag in plaats van zaterdag. In 1800 werd in Geraardsbergen een officieus aanplakbriefje gevonden waarin de heroprichting van een wekelijkse markt op donderdag werd aangekondigd³. Ook toen zette de prefect stappen om het houden van die markt te verhinderen⁴. Later,

¹ RAG (Rijksarchief Gent)/SD (Scheldepartement)/3066/10: Brief 13 Messidor XI.

² RAG/SD/3066/10: Brief 16 Messidor XI.

³ RAG/SD/2315/5: ‘Bekendmaeking aen het volk ...?’.

⁴ RAG/SD/2315/5: Brief 3e Complémentaire VIII.

in de linnenenquête van 1802, stelde de burgemeester van Oprakel dat zijn gemeente geen markt had, maar hij voegde er wel aan toe dat de inwoners zich gewoonlijk op donderdag verzamelden om onderling kleine waren te kopen en verkopen voor de behoeften van hun gezin. Ook werden er soms kleine hoeveelheden vlas verkocht in herbergen of op binnenplaatsen van herbergen. Maar dus geen markt, althans volgens de interpretatie van het plaatselijk bestuur⁵. Wellicht omdat die interpretatie betwistbaar was, poogde men in 1803 de toestand te regulariseren, maar zonder succes. Omliggende gemeenten waar al een markt bestond verzetten zich. Waarschijnlijk was de markt daarna geen lang leven meer beschoren, maar vermoedelijk verplaatste ze zich gewoon naar de aangrenzende gemeente Schorisse⁶.

Deze gebeurtenissen in Oprakel lijken moeilijk te verzoenen met de liberale economische wetgeving die na de revolutie in Frankrijk ingevoerd werd. Vanaf 1789 werden in Frankrijk privileges afgeschaft en de weg vrijgemaakt voor het vrije ondernemerschap, de vrije uitoefening van het eigendomsrecht en handelsvrijheid⁷. In de nacht van 4 augustus 1789 werd het feodale regime afgeschaft, samen met alle voorrechten die bepaalde provincies, kantons, steden of andere territoriale eenheden genoten⁸. Het decreet d'Allarde en de wet le Chapelier van 1791, samen met het coalitieverbod van 1803, maakten een einde aan de gilden en andere belangenverenigingen, en maakten alle beroepen en activiteiten toegankelijk voor alle burgers⁹. Eigenaars konden volgens de grondwettelijke teksten van 1793 en het jaar III, en de *Code civil* van 1804, vrij beschikken over hun eigendommen (zolang ze daarmee geen wetten of reglementen schonden)¹⁰. Al die maatregelen beoogden een verschuiving van een maatschappij gekenmerkt door gemeenschappelijke belangenverdediging en geprivilegieerde corporaties, steden of andere collectieve entiteiten, naar een maatschappij gestoeld op individuele belangenbehartiging en individuele handelsbekwaamheid, waarbij die individuen, die gelijk waren voor de wet, zo weinig mogelijk in de weg moest worden gelegd.

In Oprakel bleek men echter op de grenzen van die liberalisering te botsen. De uitoefening van beroepen was vrij, maar als men daarvoor grondstoffen zoals vlas moest aankopen, of als men de producten daarvan wou verkopen,

⁵ RAG/SD/2200: Enquête linnennijverheid 1802, arrondissement Oudenaarde.

⁶ RAG/SD/3066/10; 3066/33; 3066/50; OV1830-50 (Provincie Oost-Vlaanderen 1830-1850)/2882/2: Dossier Schorisse.

⁷ Lefebvre (1985), *Le mythe de la Révolution française*, 6; Hirsch (1989), *Revolutionary France*, 1281, 1284-1287; Ducouloux-Favard (1990), *La Loi le Chapelier*; Lemarchand and Mazauric (1989), *Le concept de la liberté d'entreprise*, 135; Goy (1989), *Législation révolutionnaire et code civil*, 188-189.

⁸ Decreet van 4, 6, 7, 8 en 11.08.1789 (art. 1, 10, 11). Alle wetgevende teksten die in voetnoot worden vermeld, zijn terug te vinden in de *Pasinomie* (voor de moderne periode) of het *Recueil des ordonnances* (voor het Ancien regime), tenzij anders aangegeven.

⁹ Decreet van 2-17.03.1791, Wet van 14.06.1791, Wet van 12.04.1803.

¹⁰ Grondwet van 24.06.1793 (art. 16); Grondwet van 5 Fructidor III (Droits, art. 5; Devoirs, art. 8); *Code civil* 1804 (art. 537, 544).

kon dat blijkbaar niet zomaar in het openbaar. Ook herbergiers konden dergelijke activiteiten op hun privéterreinen niet laten doorgaan, wat voor hen een inperking was van het eigendomsrecht: voor dat doel kon hun herberg niet gebruikt worden. Tenslotte, dat de gemeente Oubraken niet op eigen houtje een markt kon oprichten, door het verzet van andere gemeenten die op basis van oude privileges zelf wel een markt hielden, wijst erop dat ook de afschaffing van privileges grenzen kende.

Het verschil tussen het officiële discours dat laissez-faire huldigde, en de praktijk die soms een andere richting opging, werd reeds opgemerkt door Jean-Pierre Hirsch voor Frankrijk tijdens de revolutionaire en Napoleontische periode¹¹. Voor de Zuidelijke Nederlanden is nog onvoldoende bestudeerd hoe sterk de liberale geest van de Franse wetgeving doorwoog op het negentiende-eeuwse handelsbeleid. Bestaand onderzoek behandelt vooral de buitenlandse handel¹². Studies die zich richten op de regelgeving rond binnenlandse handel zijn schaarser en minder omvattend¹³. Zowel Serge Jaumain als Jean Boddewyn, in hun onderzoek naar de detailhandel in België, karakteriseren het negentiende-eeuwse beleid als overwegend liberaal. Beperkingen werden in de loop van de negentiende eeuw afgebouwd, volgens Boddewyn als gevolg van zowel de liberale Franse institutionele erfenis als de Britse vrijhandelsideologie. Beide wijzen echter ook op het verschil in de houding van nationale en lokale overheden: terwijl de nationale overheid een overwegend liberale koers volgde, legden lokale overheden sneller restricties op.

Het geval Oubraken legt de spanning bloot die bestond tussen enerzijds de liberale wetgeving en anderzijds het principe dat markten zonder officiële erkenning onwettig waren. Deze bijdrage gaat na hoe de overheid doorheen de negentiende eeuw omging met die spanning. De aandacht gaat daarbij uit naar de 'reële' markten, formele of informele fysieke bijeenkomsten van kopers en verkopers voor het verhandelen van koopwaar, vaak met een zekere periodiciteit, soms in de openbare ruimte, soms ook in privéruimtes. Producenten en handelaars moeten, voor de uitoefening van hun beroep, de nodige grondstoffen kunnen aankopen en (half-)afgewerkte producten kunnen verkopen. Openbare markten maken het mogelijk dat kopers en verkopers van die goederen elkaar ontmoeten en over transacties onderhandelen. Deze invalshoek stelt ons in staat meer inzicht te krijgen in de omgang van de overheid met het binnenlandse handelsverkeer. Openbare veilingen kenden nog een aparte wetgeving,

¹¹ Hirsch (1989), *Revolutionary France*, 1281, 1284-1286.

¹² Suetens (1955), *Histoire de la politique commerciale*; Delfosse (1983), *La politique agricole de l'État belge*; Delfosse (1990), *La face cachée de l'unionisme*; Van Dijck (2008), *De wetenschap van de wetgever*.

¹³ Boddewyn (1971), *Belgian public policy toward retailing*, 11-32; Jaumain (1985), *Un métier oublié: le colporteur*, 312-331. Zie ook Segers (2000), *Een omstreden verbruiksbelasting*; Michielsens ([1938]), *De evolutie van de handelsorganisatie*.

en vallen buiten het bestek van deze bijdrage¹⁴. Ook ligt de focus op de manier waarop hogere overheden hiermee omgingen, en niet op de lokale overheden en hun bevoegdheden in deze materie.

Deze bijdrage is opgebouwd uit drie delen. Een eerste deel overloopt de overwegend restrictieve regels voor het officieel oprichten van dergelijke markten. Daartegenover staan in het volgende deel de implicaties van het liberale decreet d'Allarde, dat de uitoefening van alle beroepen vrij verklaarde. Tenslotte verkennt het laatste deel welke wettelijke middelen er in dat ambigu legaal kader bestonden om op te treden tegen onwettige markten zoals die in Opbrakel.

OPRICHTING VAN MARKTEN

Aan het einde van het Ancien Regime was het de Oostenrijkse keizer die formeel toestemming verleende voor het houden van markten in de Zuidelijke Nederlanden¹⁵. In de instructie voor de Raad van Vlaanderen van 1522 stelde keizer Karel dat het toestaan van privileges en andere gunsten (en dus impliciet ook van markten) hem toekwam en niet de Raad¹⁶. In 1604 wezen Albrecht en Isabella hun onderdanen in het hertogdom Luxemburg en het graafschap Chiny erop dat er geen enkele foor of markt kon gehouden worden zonder hun toestemming of die van hun voorgangers¹⁷. Dat gold eveneens voor de hele Oostenrijkse Nederlanden. Ook in het prinsbisdom Luik kwam het enkel aan de prins toe om markten op te richten¹⁸. Steden of dorpen die een markt wilden en daartoe een octrooi wensten, stelden een verzoekschrift op dat in de Oostenrijkse Nederlanden behandeld werd door de Geheime Raad¹⁹. Die Geheime Raad won, via regionale instellingen, het advies in van omliggende steden en dorpen alvorens een beslissing te nemen. Die beslissing werd dan door de keizer bekrachtigd.

De annexatie van de Zuidelijke Nederlanden bij de Franse republiek in 1795 stelde een einde aan die gang van zaken. Toch kwam uiteindelijk na enkele turbulente jaren een manier van werken tot stand die weinig van de oude verschilde. Vóór de revolutie konden in Frankrijk, net als in de Zuidelijke Nederlanden, enkel markten worden ingericht met toestemming van de vorst, na een

¹⁴ Boddewyn (1971), *Belgian public policy toward retailing*, 15-16.

¹⁵ Deze paragraaf voornamelijk op basis van Tielemans (1846), *Répertoire de l'administration*: 7; De Fooz (1859-1866), *Le droit administratif belge*: 3; Vauthier (1888), *Halles et marchés*; *Pandectes belges*, 'Faires et marchés' (c. 759-766), 'Halles et marchés' (c. 794-805). Zie ook Huvelin (1897), *Essai historique*, 178-190; Margairaz (1988), *Foires et marchés*, passim; Dijkman (2011), *Shaping medieval markets*, 62-64.

¹⁶ Ordonnantie van 09.05.1522, art. 34. Hiernaar verwezen bij de aanvraag voor Meulebeke: Baert (1986), *Een marktoktrooi voor Meulebeke*, 175.

¹⁷ Ordonnantie van 17.01.1604. *Recueil d'édits* (1691), 190.

¹⁸ Sohet (1772), *Instituts de droit, Livre II*, titre 36.

¹⁹ Behoudens de periode ca. 1787. Algemeen rijksarchief/Geheime Raad/1.160/A-C; Algemene regeringsraad/828.

onderzoek *de commodo et incommodo*²⁰. Na de revolutie behield de koning aanvankelijk het recht om markten op te richten, op advies van de administraties aan het hoofd de departementen²¹. Na het verdwijnen van de koning werd die bevoegdheid eerst in mei 1793 toegekend aan de departementen, tot in augustus 1793 alle gemeenten vrij werden zelfstandig markten in te richten²². Daarmee viel de eeuwenoude vereiste weg om daarvoor van hogerhand toestemming te krijgen. Echter waren de gemeenten die vrijheid snel terug kwijt: bij wet van 9 oktober 1793 werd een voorlopig verbod ingesteld om nog nieuwe markten in te richten²³. Sommige wetteksten die daarop volgden spraken zelfs van de afschaffing van alle markten ingericht na 1789²⁴.

Het verbod om nieuwe markten op te richten werd nadien niet uitdrukkelijk ingetrokken, maar toch werden later nieuwe markten opgericht. Dat gebeurde op basis van een aantal wetteksten rond de invoering van de Republikeinse kalender uit 1798 en 1800. Volgens twee teksten uit 1798 moesten de dagen en periodiciteit bepaald worden door de municipale overheden voor markten, en door de departementale overheden voor foren, dat alles in strikte overeenstemming met de republikeinse kalender. De bedoeling daarvan was echter in de eerste plaats het omzetten van de oude naar de nieuwe kalender, terwijl van nieuwe foren of markten geen sprake is. Een consulaire besluit van juli 1800 stelde dat verzoeken om wijzigingen hierin aan te brengen (wat ook nieuwe oprichtingen omvat) behandeld werden door de minister van Binnenlandse Zaken voor wat de markten betrof, en door de Consuls aan het hoofd van de staat voor wat de foren betrof, beide op advies van lagere administraties²⁵. Uit twee brieven uit de zomer van 1798 van de minister van Binnenlandse Zaken gericht aan de centrale administratie van het Scheldedepartement blijkt echter dat toen al een gelijkaardige procedure bestond: het *Directoire* (de vijfköppige uitvoerende macht) besliste over de oprichting van nieuwe markten, en het *Corps législatif* (de wetgevende macht), meer bepaald de *Conseil des Cinq-Cents*, besliste over de oprichting van nieuwe foren, telkens op advies van de departementale administraties²⁶. In elk geval was het steeds de centrale overheid die goedkeuring moest geven aan nieuwe markten.

Duidelijkheid kwam er pas na de Franse tijd, in de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Op 11 april 1822 verscheen een koninklijk besluit dat de bevoegdheden van plaatselijke en hogere besturen rond markten

²⁰ *Encyclopédie méthodique: Jurisprudence: Tome 5* (1785), 10; Margairaz (1988), *Foires et marchés*, 19-20.

²¹ Wet van 12-20.08.1790 (hfst. VI).

²² Decreet van 04.05.1793 (art. 8); Wet van 14-15.08.1793.

²³ Wet van 18 Vendémiaire II.

²⁴ Besluit van het Comité du Salut Public van 25 Vendémiaire III (art. 2) en van 25 Floréal III. Caron (1906), *Recueil des principaux textes*, 222-223; Margairaz (1988), *Foires et marchés*, 40.

²⁵ Besluit van 14 Germinal VI (art. 3-5); Wet van 23 Fructidor VI (art. 5-6); Consulaire besluit van 7 Thermidor VIII.

²⁶ RAG/SD/2315/2: Brieven van 17 Messidor VI en 19 Thermidor VI.

expliciteert. Volgens dit besluit mochten geen nieuwe week- of jaarmarkten worden ingericht zonder toestemming van de koning²⁷. Later, kort na de Belgische onafhankelijkheid, hernam de provinciewet van 1836 die principes. Sindsdien kon de provincieraad beslissen over de oprichting van nieuwe markten, maar die beslissingen waren slechts geldig als ze bekrachtigd werden door een koninklijk besluit²⁸.

Met uitzondering van enkele maanden in 1793 kwam de centrale overheid dus steeds tussenbeide in de oprichting van nieuwe markten. Enkele negentiende-eeuwse administratieve handleidingen lichten toe waarom men gemeenten hierover niet zelfstandig kon laten beslissen²⁹. De keuze om markten op te richten mocht niet worden overgelaten aan rivaliserende overheden, die geneigd waren eerder het lokaal belang dan het algemeen te belang dienen. Concurrerende locaties zouden hiermee elkaars nijverheden te gronde kunnen richten. Bovendien zou een te grote vermenigvuldiging van het aantal markten schadelijk zijn, een argument dat we ook terugvinden in een instructie van de minister van Binnenlandse Zaken van 1838³⁰. Als er teveel markten en foren waren in een regio, brachten die elkaars bevoorrading in het gedrang, en kon dit zorgen voor wanverhoudingen tussen het aantal kopers en verkopers, met als resultaat teveel of te weinig concurrentie, waardoor ofwel de producenten, ofwel de consumenten benadeeld werden. Dat zou de reden zijn waarom in 1793 de gemeentelijke vrijheid om markten in te richten meteen weer ingetrokken werd: de bevoorrading van de bestaande markten kwam hierdoor namelijk in gevaar. De bevoorradingsproblematiek was in dat jaar één van de grootste zorgen van de overheid.

Na het midden van de negentiende eeuw maakte de vrijhandelsgedachte steeds meer opgang, waardoor de gemeenten in 1870 alsnog de volledige vrijheid kregen op eigen houtje markten in te richten. In 1869 diende de liberale eerste minister Eudore Pirmez een wetsontwerp in om delen van de provinciewet te herzien, waaronder ook de beschikking over het oprichten van markten. Die wijziging werd in 1870 goedgekeurd, waardoor tussenkomst van de provinciale of centrale overheid niet langer nodig was. Die overheidsinmenging werd toen immers gezien als een bureaucratisch blok aan het been van de vrije markt. De wetswijziging werd gemotiveerd door de stelling dat foren en markten enkel zouden ontstaan en zichzelf in stand houden op plaatsen waar ze werkelijk nuttig waren. Dat zulks zou worden verhinderd om andere gemeenten waar reeds een markt bestond te beschermen, werd als onrechtvaardig beschouwd. De enige geldige reden voor de overheid om in deze materie tus-

²⁷ Koninklijk besluit van 11.04.1822.

²⁸ Wet van 30.04.1836 (art. 82, 86).

²⁹ Tielemans (1846), *Répertoire de l'administration*: 7, 355; De Fooz (1859-1866), *Le droit administratif belge*: 3, 744.

³⁰ RAG/OV1870-1900/0/970/1: Brief 06.10.1838.

senbeide te komen, was om te waken over het gebruik van de openbare ruimte, de ordehandhaving en de hygiëne, en daarvoor was de lokale overheid het best geplaatst³¹.

PATENTWETGEVING EN ONWETTIGE MARKTEN

Het oprichten van markten kon tot 1870 dus enkel met goedkeuring van de centrale overheid. Dat restrictieve principe wringt met het liberale karakter van andere delen van de wetgeving die tijdens de Franse periode vorm kreeg. Vanaf dan was de toegang tot en de keuze van markten vrij, ook al kregen sommige beroepsgroepen pas toegang tot de markt indien ze over het juiste patent beschikten. Het decreet d'Allarde van maart 1791, waarmee voor bepaalde beroepen de patentplicht (een belasting op het uitoefenen van bepaalde activiteiten) werd ingevoerd, stelde onder meer dat leurders op foren en markten, en rondreizende kramers actief buiten hun woonplaats en buiten de periodes van de foren, voorzien moesten zijn van een bijzonder patent daartoe³². De wetten van februari 1816 en mei 1819 verduidelijkten dat de plaatselijke verantwoordelijken voor de markten geen kramers mochten toelaten vooraleer ze hun patent getoond hadden. Ook moest iedereen die handel dreef op de openbare weg (zoals leurders en kramers) steeds dat patent bijhebben, om het op verzoek te kunnen tonen³³. Meer dan 20 beenhouders uit Sinaai die niet over het juiste patent beschikten, mochten in 1818 hun vlees niet op de markt van Sint-Niklaas verkopen, zolang ze de nodige formaliteiten niet vervuld hadden³⁴. Om die reden kon verkopers dus toegang tot de markt geweigerd worden.

Daarentegen was iedereen die van het juiste patent voorzien was, vrij zijn of haar beroep in het hele land uit te oefenen, zolang ze de geldende wetten en reglementen respecteerden³⁵. Zo verzamelden kramers, in uitoefening van hun beroep, zich vaak in dorpscentra, meestal op zon- en feestdagen, om hun kraampjes op te stellen en hun koopwaar aan de man of vrouw te brengen. De winkeliers van Watervliet bijvoorbeeld klaagden in 1830 over concurrentie die ze ondervonden van de talrijke kramers van buiten de gemeente die wekelijks op zondag en ook op feestdagen in de gemeente neerstreken³⁶. Gelijkaardige klachten kwamen begin jaren 1830 van Kruishoutem en Moerbeke-Waas. In die laatste gemeente zou het “geraas en getier der kooplieden” er zelfs verschillende weken de zondagse mis danig verstoord hebben³⁷. Die klachten ble-

³¹ Wet van 27.05.1870; *Documents parlementaires*, 1869-70, Chambre n° 38, p. 1; Chambre n° 114, p. 1-2, Sénat n° 69.

³² Decreet van 02-17.03.1791 (art. 7, 18).

³³ Wet van 11.02.1816, bijlage 2 (art. 37, §2, 4-6); Wet van 21.05.1819 (art. 30, 32).

³⁴ Stadsarchief Sint-Niklaas/Modern archief/285: Brieven n° 309, 311, 344.

³⁵ Wet van 11.02.1816, bijlage 2 (art. 4); Wet van 21.05.1819 (art. 2).

³⁶ RAG/OVHollands/763.

³⁷ RAG/OV1830-50/2889 (Zondagmis Moerbeke-Waas: Brief 13.04.1833).

ven zonder gevolg: telkens wees de provinciegouverneur erop dat de kramers niets in de weg gelegd kon worden zolang ze van een patent voorzien waren, en ze de eventuele plaatsrechten betaalden.

Deze bijeenkomsten van kramers kunnen beschouwd worden als feitelijke markten, die ook doorgingen in gemeenten die officieel geen markt hadden. Het ging zelfs zover dat het plaatselijk bestuur van Moerbeke-Waas hiervoor een politiereglement en plaatsrechten kon invoeren. Ook in Kallo, waar er officieel geen markt was in de negentiende eeuw, hief het lokale bestuur plaatsrechten op kramers die 's zondags hun beroep kwamen uitoefenen³⁸.

De patentplicht gold slechts voor bepaalde beroepen; de meeste producenten op het platteland waren vrijgesteld van de patentplicht. Het decreet van 1791 stelde landbouwers die hun vee, oogsten of andere producten verkochten expliciet vrij van die verplichting. Hetzelfde gold voor verkopers van bloemen, fruit, groenten, vis, boter en eieren die deze waren verkochten in de straten, hallen en markten, voor zover ze niet van kramen gebruik maakten en verder niet commercieel actief waren³⁹. Die vrijstellingen werden grotendeels hernomen in de wetten 1816 en 1819. Die laatste voegde daar ook nog de wevers van lijnwaden van vlas en kemp aan toe, zolang ze niet meer dan twee getouwen tegelijk aan het werk hielden⁴⁰.

Die vrijstelling van de patentplicht betekende dat het uitoefenen van het beroep van boer of wever niet als dusdanig belast werd, en dat zij zonder patent altijd vrij waren alle officiële markten te bezoeken. Dat hield echter ook een beperking in. Terwijl gepatenteerde kramers overal hun waren mochten slijten, ook in gemeenten zonder markt, werd die vrijheid aan boeren en wevers niet uitdrukkelijk toegekend. Voor hen gold de officieuze regel dat zij hun producten enkel op de officiële markten mochten verkopen. In het Ancien Regime werd bij dreigende voedselcrises regelmatig de verkoop van graan buiten de officiële markten verboden. Ook in de Franse periode was zo'n verbod tweemaal tijdelijk van kracht: van 1795 tot 1797, en voor het laatst in 1812⁴¹. Naast deze tijdelijke maar algemene verboden waren in vele marktplaatsen lokale reglementen van kracht die transacties buiten de markt onmogelijk maakten. De lokale overheden waren immers bevoegd om te waken over de openbare orde, ook op markten en foren⁴². Ook een besluit van april

³⁸ De Meirleir and Vloebergh (1988), *Van alle Wase markten thuis*, 67, 84.

³⁹ Decreet van 02-17.03.1791 (art. 7).

⁴⁰ Wet van 11.02.1816, bijlage 2 (art. 8, g, h); Wet van 21.05.1819 (art. 3, l, p, s).

⁴¹ Decreet van Thermidor III (Art. 17), behouden bij Decreet van 7 Vendémiaire IV (Art. 1), ingetrokken bij Wet van 21 Prairial V (Art. 1, 5); 1812: Decreet van 04.05.1812.

⁴² Wet van 16-24.08.1790, Titre XI, Art. 3, N° 3-4. *Pasinomie*, 1e série, Tome premier, 1789-1790, pp. 331-332; *Pandectes belges*, 'Halles et marchés' (N° 58-85), 'Faires et marchés' (N° 58-61), 'Marché (lieu public)' (N° 9-16). Zie ook het *Rapport de la Commission chargée, par la Société centrale d'Agriculture de Belgique, de signaler ce qu'il y a de défectueux dans les règlements sur la tenue des marchés du pays*, Bruxelles, 1862 (SAO (Stadsarchief Oudenaarde)/MA Oudenaarde/ OUD 744.2-1).

1798 op het invoeren van de republikeinse kalender waarschuwde dat iedereen die koopwaar naar de markten bracht buiten de daartoe vastgelegde dagen vervolgd zou worden voor het belemmeren van de openbare weg⁴³. De geldigheid van dat laatste besluit na het verdwijnen van de republikeinse kalender is echter betwifelbaar, maar naast dat besluit bestond er geen algemeen, formeel verbod op het openbaar verkopen van goederen⁴⁴.

Voor boeren, wevers en andere kleinschalige plattelandsproducenten die geen patent van kramer hadden, was het dus onduidelijk of ze buiten het officiële marktcircuit hun waren konden slijten. Als zij buiten het officiële marktcircuit regelmatig samenkwamen met de kopers van hun producten, dan namen ze deel aan een onwettige markt. De wettelijke vereiste om markten slechts te laten doorgaan met goedkeuring van regionale en/of centrale overheden, impliceert immers dat markten waar dat niet het geval was, onwettig waren.

In werkelijkheid zijn voorbeelden van onwettige markten, waaraan ook boeren, wevers, spinsters en dies meer deelnamen, legio. De markt van Schorisse werd al dertig jaar lang gehouden voor ze in 1832 officieel werd erkend, die van Kieldrecht ging dertien jaar door voor ze in 1847 officieel werd opgericht⁴⁵. De stad Oudenaarde werd herhaaldelijk geplaagd door onwettige markten die doorgingen in de voorsteden Bevere en Leupegem: landslieden op weg naar de donderdagmarkt van Oudenaarde verkochten daar reeds hun boter, eieren, pluimvee, vlas of garen⁴⁶. Toen van 1865 tot 1867 een verbod werd ingesteld op het houden van markten en foren voor mager vee, om de verspreiding van de veepest tegen te gaan, doken er her en der informele veemarkten op⁴⁷. Veehandelaars hadden de gewoonte daags vóór de markt hun vee op weiden te stellen nabij de plaats waar de veemarkt zou worden gehouden. Nu die markten verboden waren, werden transacties gewoon elders afgesloten, vaak in herbergen⁴⁸. Ook nadien gingen er nog op verschillende plaatsen onwettige veemarkten door. Zo werden in de jaren 1870 op dinsdagen runderen verkocht in de buurt van enkele herbergen in Leupegem⁴⁹. Verder werden in de jaren 1880 en 1890 runderen verkocht op zaterdag en zondag

⁴³ Besluit van 14 Germinal VI (art. 4).

⁴⁴ *Bulletin administratif du ministère de l'Intérieur*, Tome 5: 1851: p. 57.

⁴⁵ RAG/OV1830-50/2882/2 (Schorisse), 2882/7 (Kieldrecht).

⁴⁶ SAO/MA Oudenaarde/Uitgaande briefwisseling: brieven van 07.03.1807, 20.01.1808, 12.02.1808, 31.10.1811, 03.06.1813, 07.09.1824, 19.11.1831, 09.03.1835, 23.03.1835, 02.05.1835, 17.08.1836, 02.07.1838, 23.07.1842, 30.07.1842, 12.11.1857, 22.02.1864; ook briefwisseling in OUD 744.2-1, OUD 744.2-3, OUD 744.2-5.

⁴⁷ *Bulletin administratif du ministère de l'Intérieur*, Tome 19, 1865: p. 578-579; KB's van 22.09.1865, 08.02.1866, 14.03.1867, 26.08.1867, 21.11.1867.

⁴⁸ RAG/OV1870-1900/4A/168/47, 4A/168/57, 4A/168/63, 4A/169/38, 4A/169/42, 4A/170/50, 4A/170/55; *Procès-verbaux des séances du conseil provincial d'Anvers: session ordinaire de 1851*, p. 120 e.v..

⁴⁹ RAG/OV1870-1900/4A/725/1 (brief 20.02.1875); 4A/469/7 (brief 19.12.1877); SAO/MA Oudenaarde / OUD 744.2-15 (brief 02.12.1877).

in de buurt van de treinstations van Belsele en de wijk Klein Sinaai⁵⁰. Ten slotte werden er in de jaren 1890 varkens, konijnen en pluimvee openbaar verkocht in dorpen in de buurt van Aalst, Nederbrakel en Geraardsbergen⁵¹.

GEBREKKIGE WETGEVING

Terwijl er veel onwettige markten bestonden, zijn er weinig voorbeelden van hardhandig optreden daartegen. De markten van Kieldrecht en Schorisse werden uiteindelijk officieel erkend. Ook werd in 1896 in Sinaai een maandelijkse veemarkt ingericht, en bleek in 1899 in Leupegem officieel een wekelijkse veemarkt te bestaan⁵². Wellicht werd daarmee in beide gevallen een bestaande toestand officieel erkend. Voor de markten in de voorsteden van Oudenaarde was men strenger, althans in de jaren 1840 en 1850. Zowel in 1842 als in 1856 stuurde de gouverneur de Rijkswacht naar Bevere en Leupegem om er een einde te stellen aan de feitelijke markten. In beide gemeenten werd de bevolking gewaarschuwd dat het strafbaar was goederen bestemd voor de Oudenaardse markt openbaar te verkopen, en wie die waarschuwing in de wind sloeg, moest voor het gerecht worden gebracht⁵³. Dat klachten hierover herhaaldelijk opdoken, tot de burgemeester van de stad dit in 1864 “un mal sans remède” noemde, toont echter aan dat die strengheid weinig uithaalde⁵⁴. Na 1870 kwamen hogere overheden hierin niet meer tussenbeide, aangezien het aan de lokale administratie toekwam om dergelijke markten te tolereren, erkennen of verhinderen⁵⁵.

Hoe kon men optreden tegen dergelijke onwettige markten zonder de individuele handelsvrijheid gegarandeerd door het decreet d'Allarde te schenden? Voor zijn interventie van 1856 in de voorsteden van Oudenaarde baseerde de gouverneur zich op een wet van maart 1818, die straffen instelde op het overtreden van algemene administratieve maatregelen, en het KB van 1822 dat het oprichten van markten afhankelijk maakte van koninklijke goedkeuring⁵⁶. Of die wetgeving toepasbaar was, is echter voor discussie vatbaar. Enkele jaren eerder, eind 1850, had de rechtbank van Veurne daar anders over geoordeeld. Iemand die in het openbaar vee te koop stelde, buiten de officiële markten, beging daarmee volgens de rechtbank geen misdrijf, aangezien geen

⁵⁰ RAG/OV1870-1900/4A/702/2 (dossier verkoop vee Sint-Niklaas, Sinaai en in de buurt van Aalst); De Meirleir and Vloebergh (1988), *Van alle Wase markten thuis*, 55, 93.

⁵¹ RAG/OV1870-1900/4A/702/2 (dossier verkoop vee Sint-Niklaas, Sinaai en in de buurt van Aalst; dossier i.v.m. de regelmatige publieke verkoop van dieren in verschillende gemeenten van arr. Aalst).

⁵² De Meirleir en Vloebergh (1988), *Van alle Wase markten thuis*, 92; RAG/OV1870-1900/0/718/1 (arr. Sint-Niklaas), 4A/1082 (arr. Oudenaarde).

⁵³ RAG/OV1870-1900/2901/Brief 18.08.1842; SAO/MA Oudenaarde/ODU 744.2-3: Brief 11.02.1856.

⁵⁴ SAO/MA Oudenaarde/ODU 744.5-2: Brief 22.02.1864.

⁵⁵ RAG/OV1870-1900/0/902/1 (Brief 17.11.1893).

⁵⁶ Wet van 06.03.1818 (art. 1); KB van 11.04.1822 (art. 3).

enkele algemene beschikking dat verbod. Die redenering werd gevolgd door de minister van Justitie: zolang er geen lokale of provinciale reglementen waren die het houden van markten zonder officiële erkenning formeel verboden, was er geen sprake van een misdrijf waar dat gebeurde⁵⁷. Dergelijke reglementen waren van kracht in vele marktplaatsen, maar hun geldigheid hield op aan de gemeentegrenzen. Een algemeen, bijvoorbeeld provinciaal, reglement in die zin bestond niet.

In reactie daarop stelde de minister van Binnenlandse Zaken de provincies voor een reglement aan te nemen dat straffen stelde op het schenden van de beslissingen van de provincieraad over markten en foren. Daarmee zou men onwettige markten kunnen bestraffen. Althans in de provincies Luxemburg, Oost-Vlaanderen en Antwerpen werd dat voorstel echter afgewezen⁵⁸. In het geval van Oost-Vlaanderen en Antwerpen gebeurde dat na uitgebreide discussie binnen de provincieraad. In Antwerpen werd gediscussieerd over tal van praktische kwesties zoals wat te doen met leurders en of er een minimum aantal handelaars moest aanwezig zijn om van een strafbaar feit te spreken. Daarnaast werden ook principiële bezwaren geformuleerd, waaruit drie belangrijke zaken naar voor komen: de individuele handelsvrijheid, de verantwoordelijkheid van plaatselijke overheden, en het gebruik van privéruimtes voor openbare verkoop.

Om te beginnen vreesden sommigen dat een dergelijke algemene maatregel de individuele handelsvrijheid schond. Eén van de raadsleden van de provincie Oost-Vlaanderen meende dat zulks in strijd was met het decreet d'Allarde van 1791⁵⁹. Ook eerder al was de houding van de overheid tegenover de individuele handelsvrijheid ambigu. Zo gaf de prefect van het Scheldedepartement in 1801 zijn goedkeuring aan een marktreglement van Sint-Niklaas met daarin de uren van de markt en het verbod goederen te kopen van mensen onderweg naar de markt. Echter merkte de prefect daarbij op dat zijn goedkeuring enkel gold voor aankopen die plaatsvonden op de markt, omdat daarbuiten iedereen vrij was granen te kopen en te verkopen op welke uren en plaatsen dan ook⁶⁰. Daarentegen gaf de prefect twee jaar later, in 1803, advies aan de steden om iedereen die goederen te koop aanbood buiten de markten, voor de rechtbank te brengen⁶¹.

Men botste hier op een belangrijke lacune in de wetgeving: wanneer wordt een amalgaam aan individuele transacties een openbare markt? Doorheen de

⁵⁷ *Bulletin administratif du ministère de l'Intérieur*, Tome 5: 1851: p. 57.

⁵⁸ *Bulletin des séances du conseil provincial du Luxembourg: session de 1851*, p. 148; *Procès-verbaux des séances du conseil provincial d'Anvers: session ordinaire de 1851*, p. 71, 105, 120; RAG/OV/Registers provincieraad, Zittingen van 09.07.1851, 11.07.1851.

⁵⁹ RAG/OV/Registers provincieraad, Zitting van 11.07.1851.

⁶⁰ RAG/SD/2315/5, Dossier uren van de markt van Sint-Niklaas: Brief 6 Fructidor IX.

⁶¹ Hiernaar wordt verwezen in twee reglementen van Oudenaarde: SAO/OA Oudenaarde/463/1521: p. 69-70 (Besluit 24 Prairial XII); MA/Registers college van burgemeester en schepenen/Besluit 31.10.1811.

negentiende eeuw werd nergens bij wet bepaald wat een markt was⁶². Daardoor bleef het onduidelijk welke activiteiten precies onwettig waren indien ze zonder koninklijke goedkeuring plaatsvonden. Zo meende de Bestendige Deputatie van Oost-Vlaanderen in 1839 dat kleinschalige markten voor dagelijkse gebruiksvoorwerpen zonder veel problemen konden worden opgericht, in tegenstelling tot wat men ‘speculatieve’ markten noemde⁶³. In 1857 meende een lid van de provincieraad dat voor dergelijke kleinschalige markten toestemming niet eens nodig was⁶⁴. In 1865 bleek het tijdelijk verbod op vee-markten van dat jaar al snel onwerkbaar te zijn, omdat niet duidelijk was wat met ‘veemarkten’ bedoeld werd, en dus welke activiteiten onder dat verbod vielen⁶⁵.

In de tweede plaats kan men de vraag stellen wie verantwoordelijk is voor onwettige markten: de individuen die eraan deelnamen, of de gemeenten die dit op hun grondgebied tolereerden? Eén van de provincieraadsleden van Oost-Vlaanderen meende tijdens de discussie in 1851 dat het KB van 1822 op de plaatselijke overheden sloeg, en niet op particulieren⁶⁶. Als dat zo was (wat door anderen werd betwist), dan waren particulieren er dus niet door gebonden en konden zij op basis daarvan niet worden vervolgd; gemeenten daarentegen wel. Wellicht waren plaatselijke besturen op de hoogte van het bestaan van die onwettige markten. In de jaren 1850 was de burgemeester van Oudenaarde er bovendien van overtuigd dat die markten in Leupegem en Bevere niet alleen door het plaatselijk bestuur werden getolereerd, maar er zelfs werden aangehouden⁶⁷.

Ten slotte werd vooral in de provincieraad van Antwerpen gedebatteerd over de vraag hoe ver men kon of wou gaan: enkel het verbieden van verkoop op de openbare weg, of ook in privéruimtes? Sommigen meenden dat wanneer de verkoop doorging in een ruimte waar het publiek toegang toe had (zoals herbergen, koeren, stallen), en wanneer op voorhand ruchtbaarheid werd gegeven aan de verkoop, er sprake was van openbare verkoop⁶⁸.

Die laatste kwestie – of privéruimtes konden gebruikt worden voor openbare markten – dook later in de negentiende opnieuw op. In 1871 sprak het Hof van Cassatie zich hierover uit, naar aanleiding van een onteigeningsprocedure in Brussel. Voor de sanering van de Zenne onteigende de stad Brussel een gebouw waarin de eigenaars een markt hadden georganiseerd door er kraampjes en tafels te verhuren. De vergoeding die ze voor de onteigening kregen

⁶² Vauthier (1888), Halles et marchés, 125-126.

⁶³ RAG/OV1830-50/2882/4: Dossier Sint-Maria-Horebeke: Rapport 15.06.1839.

⁶⁴ RAG/OV/Registers provincieraad, Zitting van 08.07.1857.

⁶⁵ *Bulletin administratif du ministère de l'Intérieur*, Tome 19, 1865: p. 617; Tome 21, 1867: p. 100, p. 107; *Mémorial administratif*, 1866 (99), p. 210; 1867(101), p. 134, p. 454.

⁶⁶ RAG/OV/Registers provincieraad, Zitting van 11.07.1851.

⁶⁷ SAO/MA Oudenaarde/ODU 744.2-1: Brief 12.11.1857; OUD 744.2-5: Brief 01.09.1854.

⁶⁸ *Procès-verbaux des séances du conseil provincial d'Anvers: session ordinaire de 1851*, p. 120 e.v.

was volgens de eigenaars te laag, omdat geen rekening werd gehouden met het inkomen dat ze uit die markt haalden. Daar hield de stad geen rekening mee omdat de eigenaars, als privépersonen, niet het recht hadden om een dergelijke privémarkt in te richten, die tot dan enkel door het stadsbestuur werd getoleerd. De eigenaars betoogden dat de wet privépersonen nergens uitdrukkelijk verbood om markten in te richten. Alle wetgeving op markten had volgens hen enkel betrekking op markten ingericht door overheden; het recht om op privé-terreinen en in privégebouwen markten in te richten stond daar los van en vloeide voort uit het eigendomsrecht. Het gebruik van een privégebouw of -terrein voor het inrichten van een markt is één manier waarop eigenaars kunnen genieten van hun eigendom, tenzij hun die mogelijkheid uitdrukkelijk wordt ontzegd en de uitoefening van het eigendomsrecht daarmee wordt beperkt. Het Hof volgde de redenering van de tegenpartij. Het bevestigde dat privépersonen niet het recht hadden markten in te richten, dat het inrichten van markten enkel de publieke overheid toekwam, en dat zulks dus een beperking op de uitoefening van het eigendomsrecht inhield. De opbrengst van zo'n privémarkt hoefde dus ook niet in rekening gebracht te worden bij de onteigening⁶⁹.

Naast het Hof van Cassatie waren ook juristen ervan overtuigd dat markten in essentie een publieke aangelegenheid waren, net als straten en pleinen. Sommigen meenden het principe dat enkel de publieke overheid markten kon inrichten te kunnen afleiden uit de vroege Franse wetgeving, anderen wezen er onder meer op dat de belangen van handel en nijverheid niet overgelaten konden worden aan de capriolen of speculaties van particulieren. De gemeenten konden, als ze dat nuttig achtten, particulieren wel toestemming geven om zelf markten in te richten. Meer zelfs, volgens sommigen konden particulieren wel degelijk markten inrichten zolang er geen gemeentelijk reglement was dat zulks verbood, en gemeenten konden particuliere markten effectief verbieden⁷⁰. Zo verbood Edelare nabij Oudenaarde in 1904 markten of foren in te richten op openbare plaatsen en wegen, of op gronden van particulieren of gestichten⁷¹. Daarmee was het dus opnieuw in de eerste plaats aan het plaatselijk bestuur om te beslissen of dergelijke privémarkten konden of niet.

⁶⁹ *Pasicrisie belge*, 1871, 1re partie, p. 153-159.

⁷⁰ *Pandectes belges*, 'Foire et marchés' (c. 760-766), 'Halles et marchés' (c. 795-803); De Fooz (1859-1866), *Le droit administratif belge*: 3, 745; Tielemans (1846), *Répertoire de l'administration*: 7, 359-360; Vauthier (1888), Halles et marchés, 117-118, 123-125.

⁷¹ RAG/OV1870-1900/0/902/1: Reglement Edelare, 15.02.1904.

BESLUIT

Het principe dat geen nieuwe markten mochten worden opgericht zonder instemming van de centrale overheid overleefde tot 1870. Daartegenover stond de handelsvrijheid van het decreet d'Allarde. De spanning die dat veroorzaakte kwam grotendeels bij de plaatselijke overheden terecht.

Dat was zeker het geval na 1870. Sindsdien waren plaatselijke overheden vrij om markten en foren op te richten, en waren ze bovendien de enige overheid die spontane markten kon verhinderen. In het kader van de openbare ordehandhaving konden ze openbare verkoop verbieden (tenzij het om gepatenteerde kramers ging), en ze konden zelfs markten in privéruimtes verbieden.

Vóór 1870 kwam de centrale overheid in deze materie tussenbeide, maar in de praktijk was ook toen al de houding van de lokale overheden doorslaggevend. Voor hogere overheden was het moeilijk om op te treden tegen spontane markten. Lokale overheden konden die gedogen, zeker zolang er geen klachten kwamen van andere gemeenten. Wanneer er zulke klachten kwamen, dan was de wettelijke basis waarmee de hogere overheid hiertegen kon optreden bedenkelijk. Een algemeen, formeel verbod om goederen openbaar te verkopen bestond niet, en het invoeren daarvan botste op wettelijke en praktische bezwaren. Wanneer desondanks toch de Rijkswacht uitgestuurd werd om een einde te stellen aan onwettige markten, was het effect daarvan was vaak beperkt.

Zoals Jaumain en Boddewyn vaststelden, werden ook wat markten betreft beperkingen afgebouwd in de loop van de negentiende eeuw. Daarnaast is het ook in deze kwestie duidelijk dat lokale overheden sneller een restrictief beleid voorstonden wanneer gevestigde belangen in het gevaar kwamen. De gevestigde belangen (bestaande markten, winkeliers) die de mogelijke nadelen van nieuwe markten konden voelen, hadden immers doorgaans vooral een plaatselijk karakter.

De liberale Franse institutionele erfenis gaf wel degelijk vorm aan de manier waarop de overheid omging met spontane markten. Het decreet d'Allarde diende als basis voor de handelsvrijheid, en maakte het onmogelijk (in het geval van gepatenteerde kramers) of moeilijk (in andere gevallen) om op te treden tegen openbare verkoop buiten de officiële markten. Toch greep de overheid soms in. Ook het eigendomsrecht werd ingeperkt: het was voor lokale overheden mogelijk het gebruik van privéruimtes voor het houden van markten te verbieden. Ten slotte werden de privileges van de bestaande marktplaatsen in zekere zin in stand gehouden, althans tot 1870, door de oprichting van nieuwe markten tot dan afhankelijk te maken van goedkeuring door de centrale overheid. In de praktijk was het echter vooral de lokale overheid die bepaalde of openbare markten konden doorgaan of niet.

BIBLIOGRAFIE

- Baert, G. (1986), "Een marktoktrooi voor Meulebeke (1784)", *De Leiegouw* 28(3-4): 171-181.
- Boddewyn, J. J. (1971), *Belgian public policy toward retailing since 1789. The socio-politics of distribution*. East Lansing, Michigan State University.
- Bulletin administratif du Ministère de l'Intérieur*. Bruxelles, Ministère de l'Intérieur.
- Bulletin des séances du conseil provincial du Luxembourg*. Arlon, Province du Luxembourg
- Caron, P. (1906), "Recueil des principaux textes législatifs et administratifs sur le commerce des céréales de 1788 à l'an V", *Bulletin trimestriel de la commission de recherche et de publication des documents relatifs à la vie économique de la Révolution*(2-3): 129-294.
- De Fooz, J.-H.-N. (1859-1866), *Le droit administratif belge: 3. De l'ordre public ou de la police administrative en Belgique*. Tournai, Casterman.
- De Meirleir, E. en W. Vloebergh (1988), *Van alle Wase markten thuis*. Lokeren, Oelbrandt.
- Delfosse, P. (1983), *La politique agricole de l'État belge en période de crise au XIXe siècle: les rapports de force dans une société en transition vers le capitalisme industriel*. Louvain-la-Neuve, Cehides.
- Delfosse, P. (1990), *La face cachée de l'unionisme: crise alimentaire et conflits d'intérêts entre forces économique-politiques 1844-1845*. Louvain-la-Neuve.
- Dijkman, J. (2011), *Shaping medieval markets: the organisation of commodity markets in Holland c. 1200-c.1450*. Leiden, Brill.
- Documents parlementaires de la Chambre des Représentants (Parlementaire stukken)*. Bruxelles, Chambre des Représentants.
- Ducouloux-Favard, C. (1990), "La Loi le Chapelier et la liberté du commerce", *Historiens et Géographes* 80(327): 229-236.
- Encyclopédie méthodique: Jurisprudence: Tome 5* (1785). Paris, Panckoucke.
- Goy, J. (1989), "Législation révolutionnaire et code civil, frein ou accélérateur des activités industrielles capitalistes?", *La Révolution française et le développement du capitalisme*. G. Gayot et J.-P. Hirsch, Eds. Revue du Nord Hors Série – Collection Histoire: 5. Villeneuve d'Ascq, Université Charles de Gaulle – Lille III: 185-194.
- Hirsch, J.-P. (1989), "Revolutionary France, Cradle of Free Enterprise", *American Historical Review* 94(5): 1281-1289.
- Huvelin, P. (1897), *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*. Paris, Arthur Rousseau.
- Jaumain, S. (1985), "Un métier oublié: le colporteur dans la Belgique du XIXme siècle", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 16(3-4): 307-356.
- Lefebvre, G. (1985), "Le mythe de la Révolution française", *Annales historiques de la Révolution française*(259): 1-7.

- Lemarchand, G. et C. Mazauric (1989), “Le concept de la liberté d’entreprise dans une région de haut développement économique: la Haute-Normandie 1787-1800”, *La Révolution française et le développement du capitalisme*. G. Gayot et J.-P. Hirsch, Eds. Revue du Nord Hors Série – Collection Histoire: 5. Villeneuve d’Asq, Université Charles de Gaulle – Lille III: 135-153.
- Margairaz, D. (1988), *Foires et marchés dans la France préindustrielle*. Paris, Éditions de l’École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- Mémorial administratif de la Flandre orientale (Memoriaal administratief of Bestuursmemoriaal van Oost-Vlaanderen)*. Gand, Province de la Flandre orientale.
- Michielsen, A. ([1938]), *De evolutie van de handelsorganisatie in België sedert het begin der 18de eeuw*. Turnhout, J. Van Mierlo-Proost.
- Pandectes Belges, Répertoire général de législation, de doctrine et de jurisprudence belges (1878-1933)*. Bruxelles, Larcier.
- Pasicrisie belge/Pasicrisie ou Recueil général de la jurisprudence des Cours de France et de Belgique, en matière civile, commerciale, criminelle, de droit public et administratif*. Bruxelles.
- Pasinomie: collection complète des lois, décrets, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique*. Bruxelles.
- Procès-verbaux des séances du conseil provincial d’Anvers*. Anvers, Province d’Anvers.
- Recueil d’édits, ordonnances, déclarations et règlements concernant de Duché de Luxembourg, & Comté de Chiny (1691)*, Luxembourg, André Chevalier.
- Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*. Bruxelles, Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique.
- Segers, Y. (2000), “Een omstreden verbruiksbelasting: de stedelijke octrooien in België (1799-1860)”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 30(3-4): 325-369.
- Sohet, D. (1772), *Instituts de droit ou sommaire de jurisprudence canonique, civile, féodale et criminelle pour les Pays de Liège, de Luxembourg, Namur & autres*. Bouillon, A. Foissy.
- Suetens, M. (1955), *Histoire de la politique commerciale de la Belgique depuis 1830 jusqu’à nos jours*. Bruxelles, Librairie Encyclopédique.
- Tielemans, F. (1846), *Répertoire de l’administration et du droit administratif de la Belgique. Tome septième*. Bruxelles, Weissenbruch.
- Van Dijck, M. F. (2008), *De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgische landbouwbeleid, 1830-1884*. ICAG Studies. Leuven, Universitaire Pers Leuven.
- Vauthier (1888), “Halles et marchés”, *Revue de l’administration et du droit administratif de la Belgique* 35: 117-128.